ОС
Шевченко
Е92

Товариство „Просвіта“ у Київі.

Тарас Шевченко,

ЖИТТЯ ЙОГО ТА ДІЛА.

НАПИСАВ

Сергій Єфремов.

Видання третє.

Серія життєписів
№ 25.

Ціна 75 коп.

Передрук заборонено.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Б302977/1/5

Е92

Товариство „Просвіта“ у Київі.

Тарас Шевченко,

ЖИТТЯ ЙОГО ТА ДІЛА.

Написав

Сергій Єфремов.

7114103к

№ 25.

Видання третє.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

Друкарня Т-ва „ЧАС“ у Київі.
1917.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ш143(42Гр)(=411.1)53 Х1Х ст +5 Шевченко Т.Г. 4

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучено колись...
З „Кобзаря“.

Скрізь тепер на Україні—і по городах, і по селах та хуторах, як роблять маніфестації, то носять портрет Шевченка з написом—„Борцеві за волю“. А то ще збірають гроші на пам'ятник Шевченкові. Так шанують і пам'ятники становлять тільки великим людям, що вславились по світі чимось дуже добрим: чи то працею якоюсь на громаду, чи хистом, чи розумом своїм, який повернули вони на добро людське. Ото й про Шевченка, хто не знає, часто питаються люде—а хто ж був отой Шевченко? Що він такого зробив, чим був великий та чим уславився, що так його люде згадують? От про це ми й хочемо росказати в оцій книжечці.

Може читали, або хоч бачили, або чули—єсть така книжка—„Кобзарь“ зветься,—ото ж її Шевченко написав. Шевченко був письменник, він писав вірші нашою українською мовою, якою говорять у нас люде по селах. Кожен народ має своє письменство. Письменні розумні люде списують на папері свої думки, а потім друкують у книжках та газетах і роспускають їх межи люде. Треба писати чисто так, як ті люде говорять, бо тільки тоді вони написане розбиратимуть, розумітимуть і навчатимуться з його на щось добре. Читаючи розумні книжки, написані зрозумілою мовою, люде дізнаються, як їм треба жити, як живуть инші люде по світі, що робиться кругом і серед людей, і серед звірів, і в природі коло нас, як поправити свої злідні та лиха збутись. Ото списані отак думки розумних людей і звуться

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

письменством, а самі ті люде, що пишуть—письменниками. Для кожного народу пишуть його мовою: для німців—німецькою, для москалів — московською, для поляків—польською, а для нас—нашою, українською. Через письменство, через книжки люде ніби діляться розумом, знаннями та досвідом своїм з иншими людьми, або—як у нас кажуть—свого розуму позичають та на все добре навчають. Прочитати путящу книжку, що зложив розумний і тямущий чоловік—усе одно, що з самим отим чоловіком побалакати: багато дечого навчитись можна, а як що книжку то того ж і написано дотепно та цікаво, то й великої втіхи зазнати. Тільки що з книжки ще більше людей навчиться, аніж з балачки. Чоловік може й не виїздити ніколи з того місця, де живе, а книга його по всьому світу розійдеться; чоловік умре, а книга його довіку на землі зостанеться і довго ще її читатимуть люде собі на втіху та на добру науку. Одно слово, через письменство ніяка добра думка не пропадає з людиною, а знаходить спосіб так ширитись, що ні просторінь велика, ні лихі люде, ані час навіть не можуть їй стати на дорозі до людської голови та серця.

Таким ото письменником у нас, що списував свої думки для людей нашого народу й мовою нашою, і був Тарас Шевченко.

I.

Батько Тарасів, Григорий Шевченко, а по-вулишному—Грушівський, був простий собі селянин, мужик-хлібороб із села Керелівки, Звенигородського повіту, на Київщині. Оженився він у сусідньому селі Моринцях з Катериною Бойківною і, побідувавши кілька років на батьківщині, пішов був у прийми до тестя в Моринці. Тут, у Моринцях, 25 лютого (февраля) року 1814-го й народився на світ Тарас Шевченко.

Батьки Тарасові дуже вбогі були люде. Діялось це ще за панщини, або кріпацького права: прості люде тоді не на себе робили, а на панів; уся земля була панська і люде панські, а за роботу пани давали людям стільки землі, аби

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ті з голоду не повмірали. Страшенно було тяжко жити панщанним людям, бо одно те, що їм волі ніякої не було: пан міг зробити з кріпаком усе, що схоче—продати, як худобу, натішитись до-схочу, закатувати за найменшу мализну, на роботі підірвати; а друге: важкою роботою людей мордовано та морено. День-у-день, день-у день робить чоловік, та все на пана, а на себе коли-не-коли—хиба в неділю, або в свято. Усе, що загорює кріпак, ішло на пана ж таки, а людям—то мало що й зоставалось. Бідували через те кріпаки тяжко, цілий вік, немов той віл чорний, у роботі пропадали, а пани за це ще й знущалися з них так, що й не повірити тепер, як те лихо минуло вже. Бувало, що вимінювали людей на собак, чоловіка од жінки розлучали, а дітей од матері; парували кріпаків неначе худобу ту, а дівчат, котрі кращі, до себе в горниці забірали й тішились ними, як самі знали. За кріпацтва людей не за людей, а гірш ніж за худобу мали, бо й худоби ж путящий хазяїн не мучитиме даремно, тим часом як з кріпаком усього бувало. Часто людям, було, терпець урветься, і вони стратять якого-небудь лютого пана, бунтуються,—та й це нічого не пособляло. Прийдуть тоді салдати і, закатувавши одних та на Сибір других позасилавши, сажають людям на голову нового пана на таке ж саме лихо та безголов'я. Не тільки у нас так було, а й по всьому світу давніше, що пани загарбали собі були всю землю, та разом і людей на себе робити присилували. І стогнав нещасний люд у тяжкій неволі кріпацькій, мов сонця з неба виглядаючи того визволення.

Так само ото бідували тяжко в кріпацтві у пана Енгельгардта і Шевченкові батьки. З Григория Шевченка чоловік був працьовитий, роботящий; знав він і ремества трохи, иноді чумакував, але що заробляв, то все мусів панові оддавати. А тут як оженився він—сем'я пішла, діти дрібні посіли, а робітник на всіх сам один він. Не покращало йому, видко, і в Моринцях у тестя, бо пробідувавши трохи в чужому селі, вернувся Григорий знов у Керелівку. Тут і зростав до якогось часу малий Тарасик.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Хата у Шевченка в Керелівці було вбога, стара, з почорнілою солом'яною стріхою. Чого зазнав у рідній хаті Тарас, про це він опісля писав так:

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом, край села;
Мене там мати повила
І повиваючи співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину; в тім гаю
У тій хатині, у раю—
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая,—ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую, у могилу
Нужда та праця положила;
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі—
Умер на панщині... а ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я—до школи
Носити воду школярам,
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили,
А сестри... Сестри? Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли, чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете...

Отакого добра зазнав змалку, під рідною стріхою, Шевченко!.. Догляду за ним не було ніякісінького, бо батько й мати що-дня на панщині, а дома самі діти. Найстарша бу-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ла між ними сестра Катря, на 8 років старша од Тараса; на неї ото й кидала мати меншеньких дітей, щоб вона їх доглядала та про них піклувалась. Не багато й було того піклування, бо таки й несила було невеличкій дівчині-підліткові вправитись, маючи на руках у себе все хазяйство та ще й малих братів і сестер. Тарас проте дуже любив старшу сестру і вона його любила. Жив собі хлопець змалку так, як і всі діти на селі: бігав, де хотів, бавився з дітьми, терпів може не раз і голод і холод, невмиваний устававі лягав ненагодований... „Як побачу,—писав Тарас згодом:

Малого хлопчика в селі—
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині—
Мені здається, що то я,
Що це ж та молодість моя.

Але хоч і як важко було дітям спершу жити, незабаром ще гірше стало. Як минуло Тарасові 9 років, умерла його неня, хоч за доброго ладу їй би ще жити та й жити, бо молода ще була. Сестра Катря тоді вже заміж пішла. Тяжко удівцеві з дрібними дітьми, і Тарасів батько мусів удруге оженитись, узявши за себе удову з трьома дітьми. І почалось тоді вже в Шевченковій хаті суще пекло. Мачуха чоловікових дітей не злюбила, а надто ненавиділа вона Тараса, що й сам не спускав її синкові, злодійкуватому Степанкові. Та й доставалось же Тарасові од мачухи,—товкла вона його немилосердно! Часто мусів хлопець тікати з хати й переховуватись по кущах та бур'янах од твердої мачушиної ласки. Ото тільки й лекшало йому, як батько брав його часом із собою в чумачку,—тоді ще були чумаки, і старий Шевченко ходив иноді з хурою. Тільки й це не довго тяглося, бо як повернуло Тарасові на одинадцяту весну—помер і батько, і хлопець з того часу вже зовсім без притулку зостався, без захисту та доброго слова й батьківської науки. Вмираючи батько, кажуть, напророкував Тарасові його долю. „Синові Тарасові,—ніби так сказав він,—з мо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

го добра нічого не треба, бо з його не буде людина аби-яка. З його вийде або щось дуже добре, або велике ледащо, то йому добро моє або нічого не варте буде, або не поможе нічого".

Видко, вже Тарасів батько помітив жваву, метку та розумну вдачу у свого синка й надіявся, що з його будуть люде, як що довести його до розуму. Мабуть через те ще за життя батько дав Тараса до школи, що держав у їхньому ж таки селі дяк Губський. Не яка там і наука була мудра в тій дяківській школі, але Тарас добре вчився й, походивши дзі чи три зими, вивчивсь усього, чого знав і міг навчити отой Губський. А тим часом, як помер батько, то вдома ще гірше стало жити, бо мачусі не було вже нія-кого впину, хоча, правду кажучи, і в школі не багато краще було, бо п'яному дякові не так наука була в голові, як сварка та бійка. За вчителя став тоді вже другий дяк—Богорський і ото за його Тараса дали до школи—„носити воду школярам", тобто попросту за наймита ніби. Опріче того, дяк настановив його за старшо́го над школярами та посилав иноді за себе читати псалтиря над мерцями. Так і жив тоді Тарас—що в школі, що вдома, а то в дядька, помагаючи по хазяйству. Попотинялась тоді дитина і всякого лиха зазнала чимало,—обдерта, голодна, часто й густо бита. Найгірше хлопцеві вкінся п'яниця-вчитель, отой дяк Богорський. „Оцей катюга,—казав Тарас опісля,—довіку прищепив у моєму сердці зненависть та глибоку огиду до всякого катування". І от не видержав таки хлопець. Навернувшись якось до школи, застав він учителя без пам'яти п'яного і помстився, скільки було сили дитячої, над катом: зв'язав його й набився до-схочу, а тоді серед ночі втік з Керелівки в містечко Лисянку, взявши з собою якусь „книжечку з кунштиками" (малюнками).

До Лисянки Тарас подався через те, що там жив тоді диякон-маляр, а Тарас змалку вже мав хист і велику охоту до малювання. „Ще в школі,—згадує він згодом—

Таки в учителя-дяка
Гарненько вкраду п'ятака

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

(Бо я було трохи не голе,
Таке убоге) та й куплю
Паперу аркуш і зроблю
Маленьку книжечку; хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую „Сковороду“,
Або „Три царіє со дари“,
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую, було, та плачу.

В Лисянці ото, у диякона, хлопець і мав надію навчитись малювати. Але не довго він вибув тут: попоносив він дияконові три дні воду з річки Тікича та попоростирав краску на блясі та й побачив, що нічого з такої науки не буде, і покинув диякона. Поблизу, в Тарасівці, другий був маляр, дяк—до його ото й побрався був Тарас од диякона. Та не поталанило йому цим разом і в Тарасівці: подивився дяк хлопцеві на долоню та й сказав, що ніякого пуття з його не буде, бо нема у його хисту ні до чого — навіт до шевства, ані до бондарства.

Зажурився Тарас, такий присуд почувши, та вже й сам почав думати, що ні до чого він не здатний. Вернувсь ото він з Тарасівки додому та й став за підпасича до череди.

Мені тринадцятий минало,
Я пас ягнята за селом,—

згадував Тарас опісля, як йому тоді тяжко було, що „не дав мені Бог нічого“: ні теплої ласки, ні привіту, ні талану доброго. Кілька років отак тинявся хлопець по наймах і в своїх, і в чужих людей, шукаючи де краще. І знов поштурхували його скрізь—звісно: наймит та ще й сирота,—лаяли та приказували, що нігде з його пуття не буде. Та й справді—поганий, мабуть, був з Тараса наймит: треба робити, що загадають, а його до книжки та до малювання тягне. Поросиускає він пасучи худобу, в спаш вона вскочить,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

шкоди наробить, а він за думками своїми й не бачить, і не чує нічого. Знов же й до хліборобства чи ремесства якого не дуже він пильно та гаряче брався,—посидить, було, трохи на одному місці, та вже наче його муляє щось: покине й піде кудись світ за очі, неначе ніяк собі на світі місця не нагріє.

Як минуло 16 років Тарасові, надумав він ще раз спробувати себе в малярстві й пішов до одного маляра в село Хлипнівку. Цей згодився був приняти його до себе в науку, але дізнавшись, що Тарас із кріпаків, нараяв йому піти перше до пана у Вільшану і спитати, чи дозволить пан учитись. Пішов Тарас у Вільшану, але вправитель пана Енгельгардта до маляра його не пустив, а звелів зостатись у Вільшані й панському кухареві помагати. Ще минуло трохи часу, і Тараса взято за козачка до панських покоїв. А як Шевченків пан вештався здебільшого по великих городах, а найчастіше перебував у Вильні, то й Шевченко мусів на довго попрощатися з рідною Україною, опинившись раптом на далекій чужині та серед чужих людей.

То було молодому парубкові не з медом, а це ще гірше стало. Бідував він і перше, поневірявся й не знав, де себе притулити, та хоч панської волі над собою не чув, а тепер і цього вже довелось закуштувати. Цілими днями Тарас повинен був сидіти мовчки в панській прихожій та куняти, поки звелить йому пан води принести або люльку набити, що під рукою у його ж таки й лежала. Сум, досада, нудьга... Та ще на чужій стороні, де нема до кого й слова по своєму промовити. Одна тільки й була у Тараса втіха та розвага—малювати. Сидить ото він у своїй прихожій та, поки пан не бачить, малює собі нишком, підспівуючи рідних пісень потихеньку. Незабаром назбірав собі Тарас силу малюнків—звичайно, дешевеньких—і змальовуючи їх, забував і свою долю тяжку, спочивав од повсякденної лайки та штурханців панських. А вони рясненько таки сипались на нещасного маляра-кріпака, бо допавшись до любої роботи, він, було, нічого вже не чує й не бачить. Гукає, бувало,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

часом його пан, гукає, а тоді, не докликавшись, вийде сам та й таки здорово начубає козачка-недбаху. А то раз (та чи й раз?) довелось Тарасові навіть різки покуштувати за те, що за малюванням не почув, як приїхав з гостей пан, та довго йому дверей не відчиняв. І може вперше отоді прокинулась у безталанного козачка думка—чи ж то кріпаки й не люде, що мусять у неволі жити та на всяку вигадку панську потурати?..

Пан і сам швидко побачив, що кращий із Шевченка маляр вийде, ніж лакейчук, і от дав його він у науку до маляра—спершу в Варшаві, а потім, переїхавши до Петербургу, забрав туди ж і Шевченка та й наняв аж на чотирі роки маляреві Ширяєву. Було тоді Тарасові вже 18 років.

Не багато чого міг навчитись Шевченко у цього маляра. Ширяєв і сам не дуже то тямив малювати, до того ж людина з його недобра була, темна й занадто до нижчих сувора та скупа; часто він своїх робітників кривдив і поводився з їми не по-людському. Ото й усієї було науки Тарасової, що посилав його Ширяєв помости малювати, паркани, дахи, то-що. А тим часом Шевченка тягло до вищого малювання, кортіло його навчитись цієї справи так, щоб не на помостах та парканах своєї сили й хисту попробувати, а на справжніх гарних картинах. І відбуваючи тяжку поденщину у Ширяєва, Тарас самоуком, крадькома вчиться малювати. Скоро тільки вибереться яка вільна година, він її не згуляє, а береться до свого малювання. Ходячи по Петербурзі на заробітки, переходив Шевченко не раз Літнім Садом і бачив там статуї—витесані гарно з каменю фігури людей—і ото в свято або в неділю, а то й ясної місячної ночі біжить, було, туди і змальовує собі оті статуї. Та хоч і брався Тарас до малювання щиро, а проте хто зна, що з його вийшло б і чи не змертвила б його хисту кріпацька доля та ремісницька малярщина. Та на його й на наше щастя стрілися йому тут на шляху добрії люде.

Сидить раз якось місячної ночі Шевченко в Літньому Саду та й малює собі якусь статую. Коли чує—ударив його хтось злегенька по плечі й заговорив по нашому:

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— А звідкіля ти, земляче?

Обернувсь Тарас—якийсь пан стоїть і дивиться на його малювання. Поглянув, роспитав у Тараса, хто він і звідки, та й звелів прийти до себе й малюнки свої поприносити.

То був художник Іван Сошенко, наш таки земляк, що вчився тоді малювати в Академії Художеств, найвищій школі, де вчать малярського мистецтва. Як прийшов до його Шевченко з своїми малюнками та як роздивився Сошенко на них, то зразу побачив, що у парубка єсть хист до малювання, та й сам Шевченко дуже йому до душі припав своєю вдачею та розумом. І почав ото з того часу Тарас ходити до Сошенка, а той приймав його мов брата рідного, допомагав наукою та порадою. Стрів тут наш кріпак у-перше людей, хоч і по-панському одягнутих, учених, освічених та розумних, але простих душею, не гордих і з великою до бідного чоловіка прихильністю та любовію. Таких людей Тарас ще зроду не бачив. Хоч він був кріпак і наймит, та вони зовсім на те не вдаряли, не гордували перед ним ані трохи, не неслися своїм панством, а мали за рівню й заходилися вчити його і наук, і малярства. Між тими людьми, що спізнавсь тоді з ними Шевченко, були письменники—Жуковський Василь та Євген Гребінка, були художники, на ввесь світ славні—Брюлов, Венеціянов, Григорович. Вієльгорський; були й инші чесні та гарні люде.

Наче світ свінув Шевченкові серед цих людей; побачив він, що не сами кати поміж панами, що й під панською одежою може битись гаряче, любови до кріпаків повне серце та що й між ними єсть „люде як люде". Почав Шевченко за їх приводом та показом читати гарні книги і знов зрозумів, як то втіхи багато дає людині наука, книжка і як любо з них розуму набіратись, про світ та людей дізнаватись. Але ще тяжче тоді йому було, коли доводилось вертатися в те пекло, де панував над ним нетяма-Ширяєв; ще гірше почув він і зрозумів своє лихо невідступне—кріпацьку неволю. Хто хоч раз закуштував добра того, тому лихо не болючішим здається,—так і Шевченкові було тоді. І впиваючись світом та добром серед нових своїх знайомих, Та-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

расові ще гидчою ставала неволя, ще більш кортіло його вирватися з того темного-претемного льоху на ясний світ, де б ніхто не знущався, не кепкував; де б він сам собі паном був і робив, що схоче. Ніколи ще певне він так не мучився, як тоді, коли дізнався, що можна инакше жити, ніж він до того часу жив.

І нові знайомі Шевченкові бачили, які думки невеселі посіли його голову. Вони тямили, що з молодого талановитого парубка будуть люде, що йому треба вчитись не у ремісника-партача Ширяєва, а у найкращих учителів, у самій Академії. Та сількись—до Академії тоді вже кріпаків не приймали, бо часто бувало з того лихо велике. Віддасть оце, було, пан талановитого кріпака в науку, вивчиться той, побачить світа і людей спізнає, а тоді вже як вернеться знов у кріпацьке пекло та як напосяде пан на його—збожеволіє бідолаха або сам собі смерть заподіє. Щоб не пропав отак і Шевченко, не зледащів та на ка-зна що не перевівся—не було иншої ради, як тільки добути йому волю, вирвати з-під панської ласки. Коло цього ото й заходилися нові його приятелі. Обернулись були до пана, так пан дурно Шевченка випустити на волю не схотів, а заправив за його великі гроші—аж 2500 карбованців. Таких грошей ні в кого з Шевченкових прихильників не було,—тоді славний художник Брюлов намалював з Жуковського портрета, той портрет продано за 2500 карб. і куплено за них Шевченкові волю.

Було це на весні, 22 квітня (апріля) року 1838 го, коли Шевченкові 25-тий рік пішов. Нема чого довго росказувати, як зрадів Тарас та як тішився, діставшись на волю. „Сижу я,—росказував опісля Сошенко,—та малюю, а вікно було відчинене. Коли це плиг у вікно—Тарас, перекидає мій малюнок „Луку-євангелиста“ й кидається до мене на шию та гукає: „Воля! воля!“—„Чи не здурів оце ти, Тарасе?“—питаю його, а він усе гукає: „Воля! воля!“... Та й не диво, що так радів Шевченко: адже він тоді наче вдруге на світ народився, та не кріпаком вже, не рабом яремним, а вільною людиною. Панські кривди, знущання, остогидла

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

робота—все це одійшло тоді для його далеко-далеко, а спереду ясною зіркою світила йому й гріла—воля, товариство любе, Академія, світ широкий...

Нема в світі, як воля...

II.

Здихавшись кріпацького лиха, Шевченко зараз же вступає до Академії Художеств. Його давня мрія, що водила колись його малими ногами в Лисянку, в Тарасівку та Хлипнівку, що давалася йому панською рукою в знаки—ота мрія, щоб справжнім художником зробитись, тепер справдилась. Стало вже Тарасові можна, скільки охоти буловчитися малярства. І вчився він таки щиро та пильно; не забаром усі професорі в Академії знали працьовитого й талановитого парубка, а не далі, як за рік, Академія дала йому вже срібну медалю за гарні малюнки. Разом береться Шевченко й до иншої науки: багато читає книжок, французької мови вчиться, ходить до університету, де студенти усяких наук слухають,—одно слово, з усієї сили пильнує, як би йому зробитись освіченою людиною. Він не гайнує дарма часу, а немов поспішається надолужити колишне нагнати час, що марно зминув йому в неволі; він хапається, ся взяти як найбільш од науки, впитися нею, щоб задовольнити спрагу в своїй душі. А проте хоч і далеко вже одійшов Тарас од простих людей, а таки не забуває він про своїх братів-кріпаків та сестер, не гордує ними. Він допомагає їм, посилає грошей, роспитується, як вони живуть, та розважає надією на кращу долю.

Вчиться Тарас, але ні наука, ні малювання ще не дають йому усього щастя, не наливають ущерть його велику душу. Хоч він вільний, так його рідний край у неволі, а земляки задихаються та стогнуть у кріпацькому ярмі. На чужині згадується Шевченкові Україна з її гаями та садками густими, з високими могилами та степами широкими, з убогим обшарпаним людом безталанним. З прочитаних книжок та з переказів, які Тарас чув од старих людей ще дитиною, встає перед ним минуле рідного краю з усіма не-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

правдами, що колись діялись та й теперь ще не зникли. Рідне життя, свої люде проходять перед очима, туга й жаль пекучий над тяжкою долею українського народу стискає серце. Думка думку побиває, та все про рідний край, про рідний народ. І почав Тарас думи оті виливати на папері, став писати вірші для свого народу і його рідною мовою.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
На що стали на папері
Сумними рядами?—

питається сам у себе Тарас: на віщо, мовляв, пишу я,—а потім росказує, як йому тяжко на чужині, як він думками вітає на Україні, додивляється до бідування народнього, збірає сльози нещасних кріпаків і показує усьому світові: дивись, мовляв, як живуть люде... Оті думи „лихо на світ на сміх породило", „поливали сльози" народні, й Шевченко хоче оддячити своєму народові, росказуючи людям, як той народ живе, та кращої долі для його домагаючись. „В Україну ідіть, діти!"—каже до своїх дум молодий поет, співець горя народнього, і будіть там любов та прихильність до вбогого люду.

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

Як дізнались знайомі Тарасові, що він пише такі гарні вірші рідною мовою, та як перечитали їх, то всі їх дуже вподобали, а дехто просто був зачарований їх красою. Зараз заходились друкувати їх і р. 1840 вийшла в Петербурзі книжечка тих віршів—„Кобзарь". „Кобзарь"— значить, ніби то Шевченко росказує простою мовою про простих людей,—росказує так само, як сліпі кобзарі співають на Україні.

Як дійшов „Кобзарь" на Україну, то зараз побачили там, яке добро послала доля рідному краю. Всі письменні люде, що не цурались свого народу, зраділи дуже, бо та-

27/44/03

НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кого письменника, як отой Кобзарь новітній, до того часу не було ще у нас. У своїх віршах Шевченко росказував, як живе, та бідує, та мучиться тяжко в неволі наш народ, як він гине в темноті, як побивається серед злиднів та як посіли його вороги. Україна—

Обідрана, сиротою
По-над Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить—
Тільки ворог, що сміється.

І от Шевченкові вірші навчали шанувати свій рідний край—свою Україну, навчали прихилятись до народу, полюбити щирим серцем людей закованих; роскривали вони українцям очі й на наше минуле, показуючи,

Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.

І все це так гарно було написано і так вірив новий Кобзарь, що „наша дума, наша пісня не вмре, не загине", що люде на Україні аж плакали з радощів, що такого великого сина придбала собі „заплакана мати", як зве Шевченко Україну. Слава про його полинула поміж люде і скрізь на Україні, куди доходив „Кобзарь", творцеві його дякували, а вірші його привітали так, як сам він того хотів. Шевченко зробився одразу найбільшим письменником на всю Україну.

Та було й инше. Тоді ще мало по-українському книжок писали: з письменників був у нас Котляревський, був Артемовський-Гулак, були Гребінка та Боровиковський, був Квітка та ще зо два, зо три чоловіка, що по-нашому писали, та й край. Люде ще не звикли, читати українські книжки, а до чого не звикли то й думають, що того не можна. Ото багато тоді людей думало, що нашою мовою путнього нічого й написати не можна,—так хиба баєчку або побреньку якусь росказати людям на сміх. Правду казавши, такі нерозумні люде й досі ще не перевелися, але за ча-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сів Шевченка їх далеко більше було. І як вийшов ото в світ „Кобзарь“, почали вони з Шевченка глузувати: „по мужицькому пише“, мовляв; почали з нашої мови сміятися та з народу нашого кепкувати. Де-хто з таких ворогів проте бачив, що Шевченко таки добре пише, і хотів переманити його до себе, щоб він занехаяв рідне письменство й писав по-московському, для панів. Та Шевченко не зважав ні на глум, ні на знущання: „хоч і по-мужицькому, каже, аби добре“; „кричіть собі—я слухать не буду“. А порадникам лукавим незабаром одписав він таким гострим словом:

Спасибі за раду!
Теплий кожух—тільки, шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Подякувавши отак порадникам, Шевченко пише, а далі й друкує (р. 1841) поему „Гайдамаки“, де росказав, що робилось на Україні за гайдамацького повстання.

Тоді, як пустив Шевченко в світ свого „Кобзаря“, мало було між освіченими людьми таких, що дбали б про народ, про бідних трудящих людей. В письменство виходили самі пани і здебільшого й писали вони в книжках про панське життя, а як иноді й згадували про мужика, то хиба на сміх. Не розуміли ще тоді добре, якої краси великої роскидано по народніх піснях та яка багата й гарна народня мова. Більшість освічених людей думало тоді, що вчитись треба тільки багатим людям, а як серед нашого народу таких за малим зовсім не було, а були одним лицем убогі та кріпаки, то й виходило з того, що ніби то нашою мовою й не треба нічого писати, бо панів у нашого народу не було, а мужикам—на віщо наука. Не так думав і не так робив Шевченко. Бувши мужицьким сином з діда-прадіда, він не одцурався свого роду, він хотів щоб і вбогим людям світив світ письменства, щоб і кріпакам стало краще жити. Шевченко дуже любив свій рідний край, дбав про добро свого народу,—через те й почав про його і для його писати,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

а оті панські вигадки та міркування просто за брехню мав лукаву. З кріпаків такі ж люде, як і всі; так само по-людському вони думають і почувають, так само радіють вони, як їм щось добре трапиться і так само побиваються, коли нещастя або лихо спіткає; кріпакам треба волі, треба людських прав і людського життя, треба науки та письменства— так ніби промовив Шевченко своїм „Кобзарем". І у кого не зовсім ще зачерствіло було серце, а в душі не погасла до останньої искорки любов до рідного краю—ті мусіли зрозуміти ту мову і сказати про Шевченка: так, його правда. І дуже починає від тоді прокидатись на Вкраїні й між письменними людьми, навіть серед панства, думка, що вони—діти свого народу, що потом і кровію народніми їх вигодувано і через те вони повинні і мусять сплатити народові те, що від його взяли, чим од його покористувались. А сплатити це можна тільки одним способом—працюючи на користь народові, допомагаючи йому вийти на волю та проказуючи йому стежку з темноти й злиднів на битий шлях вільного та розумного, в добрі та достатках, життя.

Отаке вчинила невеличка Шевченкова книжечка „Кобзарь". Вона зробилась немов новою євангелією для людей, що бажають добра і щастя нашому народові.

А тим часом Тарас і після „Кобзаря" вчився далі в Академії, писав ще вірші і де далі—то кращі, захожувався видавати для народа розумні книжки та малюнки путящі. Його тягне на Україну, хочеться йому поїхати до своїх людей, щоб самому, на власні очі, побачити, як вони тепер живуть. Кортить його своїх родичів обняти, бо вже давно він нікого з їх не бачив. І от року 1843-го їде Тарас на Україну.

Поїхав він, чи то повезли його, з України невідомим нікому лакейчуком, з якого й пуття ніхто не сподівався; а вернувся на Україну любленим поетом, славним заступником за свій край, оборонцем свого зневоленого народу. І скрізь приймали Шевченка, скрізь велико шанували його. Та не весело було йому на Україні. Побачив він тут і цим разом злидні, неволю, роботу тяжкую, кривди; почув стогін, плач та нарікання на долю

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Чорніші чорної землі
Блукають люде; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли:
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть,—

писав опісля Шевченко, розглянувшись, що робиться на Україні. І в рідній сем'ї не почув і не побачив він нічого кращого: як скрізь усім кріпакам було, так і Шевченковим родичам. Надивився Тарас того лиха. „Був я торік на Україні,—писав він згодом до одного приятеля,—був у Межигорського Спаса, і на Хортиці, і скрізь був—і все плакав. Сплюндрували нашу Україну"... А надивившись такого, ще дужче заходився Шевченко кликати людей, щоб вона йшли працювати для народу, щоб рятували його од неволі та злиднів.

Обніміте, брати мої,
Найменшого брата,—

благає він своїх освічених земляків.

Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте;
І чужого научайтесь,
Свого не цурайтесь,—

научує він письменних людей з-поміж українців. Тепер письменницький хист у Шевченка розгортається все дужче та дужче, немов орлинії крила виросли у його й він високо злетів над землею, щоб усе бачити, що робиться на ній. Все глибше зазирає Шевченко в глиб життя і все кращі твори виходять з під його натхненного пера. Гарні були його „Думи", чудово списав він муки нещасної покритки в „Катерині", обізвався він сміливо за рідне слово та письменство в посланії „До Основ'яненка" та в „На вічну пам'ять Котляревському", глибоко зазирнув у нашу минувшину

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в „Івані Підкові", „Тарасовій ночі" та в „Гайдамаках". Але ще кращі, ще сміливіші, ще глибші нові його твори—„Розрита могила", „Чигирин", „Сон".

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндрували,
За що, мамо гинеш?—

питається Шевченко, побачивши Україну.

Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.
А надію
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.
Нехай же вітер все розносить
На неокраянім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі.

А про те в серці у Тараса живе надія на те, що з його палкого слова „встане правда на цім світі". І слово його вогнем палить душі, дзвоном гучним лунає по всій Україні, скликаючи живих людей на велику працю для рідного народу.

Працюючи отак над письменством, не кидає Шевченко й малювання. На весні року 1845-го він добув курса в Академії і став, як тоді казали, „вольним художником", тобто—довчився вже науки малювання. І от він зараз їде на Україну, щоб осісти там серед своїх людей і всього себе віддати на працю рідному краю.

Навідавшись додому, в Керелівку, та поноїздивши знов по Україні, Шевченко оселився в Київі. Тут його принято на службу, щоб він, їздючи по Україні, змальовував старі будинки, церкви то-що, щоб не пропала про них слава; до того-ж мав ще він бути і вчителем малювання в

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

університеті. Та по-за службою і теперь багато часу Шевченко присвячує письменству та громадським справам. Під цей час понаписував він чимало нових віршів, як от— „Єретик“, „Невольник“, „Великий льох“, „Наймичка“, „Кавказ“, „До живих і мертвих і ненарожденних земляків“, „Холодний яр“, „Заповіт“, „Псалми“, та инших багато. Твори його з цього часу ще більшою сяють красою, ніж попередні, думками він ще ширше сягає, караючи гострим словом своїм усяку неправду. До того ж, опріч письменства, знайшлось йому в Київі ще й инше велике громадське діло.

У той саме час, року 1845-го, у Київі зібрався був гурток розумних, освічених українців, прихильних до народу людей, що заприсяглися служити йому і дбати про те, щоб як-небудь поправити його долю. Були між ними вчені—Костомаров та Куліш, чиновники—Гулак та Білозерський, студенти—Маркович, Пильчиків, Навроцький та багато инших. Вони, оці розумні та освічені люде, добре бачили, як тяжко жити простому народові на Україні, бачили вони й корінь лиха—що нема людям волі, що мусять вони на панів робити, а пани та чиновники царські про свою тільки кишеню й дбають; що темнота скрізь непроглядна панує. Ото й заходились вони думати та гадати, як би помогти народові, і надумали заснувати потайне товариство, щоб до слушного часу воно хоч нишком дбало про народ. Товариство те вони назвали брацтвом на пам'ять про словянських учителів, св. Кирила та Мефодія, а потайним воно мусіло бути через те, що начальство тодішнє й величезна більшість панства були инших думок і навпростець та по-видному працювати братчикам не дали б. Звичайна річ, що як прочув Шевченко про це товариство, то зараз і собі прихилився до його.

Чого ж домагались братчики? А ось чого.

Вони бажали, щоб усі люде жили добре, в достатках одно одного не кривдили; щоб не було сварки та бійки, а злагода панувала між людьми. Але вони розуміли, що без волі та освіти такого праведного життя на світі не заведеш.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А тим часом, оглядаючись поблизу себе навкруги, вони бачили, що багато живе на світі народів рідних нам—слов'янських народів, але мало не всі вони живуть у неволі то під німцем, то під турком, а то й під такими ж, як і самі, слов'янами. До того ж трудящим людям, простому народові, робітникам найгірше, бо й од своїх панів вони терплять багато лиха, а через те злидні їх посіли й темнота. Ото братчики й навчали, що всім людям слов'янської крови треба жити вкупи, в одній державі, але так, щоб нікому кривди на було—щоб ні один народ не підбивав під себе инших, не старшинував би, а всі були рівні й кожен своїми справами через виборних людей сам порядкував. Такий лад зветься федерацією, по нашому тобто — спілкою і братчики хотіли, щоб до неї пристали оці слов'янські народи: великоруси (москалі), українці, білоруси (литвини), поляки (ляхи), чехи, серби, та болгари. Але братчики тямили ще й те, що самої федерації мало, що не досить слов'янам укупі жити, а треба ще жити вільно. І от вони домагались народові волі од панщини—щоб люде на себе робили, та од царя й чиновників—щоб народ сам своїми справами порядкував, вибіраючи на всяке начальство, од маленького до найвищого, кращих змежи себе людей. А вже ж певнісінька річ, що на те, щоб так жити, треба добре в громадських справах тямити,—треба, одно слово, науки та освіти для всіх. Ото ж братчики брались ширити науку й вимагали, щоб усі люде вчились по школах, та щоб і школи були путні, і кожен народ щоб своєю рідною мовою вчився, бо так найлекше науку здобувати. Війська, казали знов братчики, не треба, а на случай як би ворог прийшов, то всі люде повинні встати за свій край і через те мусять уміти вони зброєю однаково орудувати, щоб знати, як у потребі дати одсіч ворогові й оборонити рідний край. Так само не повинно бути царя, ні панів, ні мужиків, а всі рівні, однакові, вільні люде і права у всіх однакові. Не можна, говорили братчики, людей карати на тілі та на смерть, як і загалом не треба робити нікому ніякого лиха ніякої кривди; люде повинні жити тихомирно в добрій злагоді, як

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

брати,—через це ото й назвало себе Київське товариство „брацтвом". Думки свої братчики мали ширити по світу через школи, навчаючи дітей, через книжки, словом і ділом, а всякого лихого способу та нечесного цурались.

Так, кажу, Шевченкові дуже сподобались такі думки, бо вже й перше багато де чого він так само думав і говорив у своїх віршах. Та на лихо не всі таких думок були, як братчики, а найгірше боялось усяких потайних товариств із такими думками начальство. Вже одно те, що товариші проти кріпацтва йшли, а тодішнє начальство не тільки його терпіло, а ще й помочі панам давало, щоб держати народ у неволі, так через одно вже це, кажу, лихої волі на них були всі, хто стояв за панське право над людьми. Ото один лихий чоловік, Петров на ім'я, живучи опостінь з Гулаком, і підслухав якось, як братчики наші радились, та й надумався вислужитись перед начальством. Цей мерзенний пролаза удав, що ніби то й сам поділяє товариські думки, і так хитро, по лисячому поводився, що незабаром прошився в саме брацтво, розвідав усе, рознюхав, а тоді пішов та й довів начальству про брацтво, та ще багато й од себе прибрехав на братчиків. А начальство подумало, що братчики на бунт збираються, та зараз їх і поарештовувало.

Як це діялось, Шевченка на той саме час не було в Київі. Він тоді їздив по Україні, збираючи й записуючи од людей народні перекази, пісні, то-що, малюючи краєвиди та старосвітські будинки, приглядаючись до народнього життя. Тоді вже настановлено його за вчителя в університеті, а добрі люде обіцяли дати йому грошей, щоб він поїхав ще й за кордон, у чужі краї, повчитися та придивитись, як там люде живуть. Кругом його були добрі, щирі приятелі, скрізь його любили та шанували за його вірші. А спереду світила йому ясною зорею надія на кращу долю рідному народові, яку думали братчики працею своєю наблизити. Щасливий та спокійний, не прочуваючи лихого, вертався Шевченку з свого об'їзду по Україні; поспішавсь він до Київа, бо як-раз його щирий приятель Костомаров

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мав брати шлюб і прохав Тараса бути на весіллі за боярина. А лихо чорним круком крутилося вже над його головою.

Як Петров виказав про брацтво, то начальство звеліло ту ж мить потрусити, арештувати й позабірати в тюрму Шевченка, Костомарова, Куліша, Гулака і всіх инших братчиків, кого де спіймають. Хто з братчиків був на той час у Київі, тих забрано, а як про Шевченка не знали, де він, то стали його дожидати. Підїздить Тарас до Київа—і от на пороні на Дніпрі оточили його жандарі та поліція і „вільний художник“ опинився знов у неволі. Сталося це 5 квітня (апріля) року 1847-го.

Недовго продержали братчиків, а між ними й Шевченка, у Київї й незабаром повезли всіх у Петербург на допит. Більше двох місяців тяглося слідство, допитування та самітне перебування за ґратками в тюрмі. Шевченко ставав, кажуть, на допити раз-у-раз спокійний, бадьорий, а в тюрмі писав вірші. Ось уривок з одного, написаного в тюрмі, вірша.

В неволі виріс між чужими
І, не оплаканий своїми,
В неволі плачучи умру
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій—не своїй землі.
І не пом‘яне батько з сином,
Не скаже синові: „Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись“.

Видко, нова неволя тяжко вразила нашого Кобзаря, хоч про людське око він і був наче зовсім спокійнісенький. Та инакше й бути не може: тюрма на те й тюрма, шоб мордувати людину, та ще таку чуйну на всяку кривду, як Тарас був. Що йому дуже невесело було сидіти за замком, хоч і писав він, що „до дверей на ключ замкнутих і до решітки на вікні привик я трохи“—видко це дуже добре з останнього в тюрмі написаного вірша про смерть, що нікого не минає:

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решіткою задавить.

Слідство робили—генерал Орлов та ще другий генерал Дубельт. Вони конче хотіли викрити якусь велику змову, якийсь бунт на всю Україну, що ніби то мали зробити братчики, і мордували їх допитами та все страхали всякими карами, щоб вони „по правді“ у всьому призналися. Нічого страшного слідчі не дізнались, але братчиків таки продержали в тюрмі, а потім по далеких сторонах позасилали.

Шевченка покарано найгірше. Ми знаємо, що з його був чоловік надзвичайно щирий та палкий,—як бачить де неправду, то вже, було, хоч кому, а не змовчить. Так ото і в віршах своїх він частенько картав за неправду значних людей, не минаючи й самого царя. І як почали ото труси робити, то й познаходили і в самого Шевченка, і по людях оті заборонені вірші („Сон“, „Кавказ“ та инші). За ті вірші й розгнівався на його найдужче царь (а царем тоді Миколай І-й був) за й звелів заслати його на Оренбургський степ, завдавши до того ще і в салдати та заборонивши писати й малювати. Після такого присуду й написав Шевченко отого вірша про смерть, що, мовляв, „і мене не мине, на чужині зотне“, бо заслано Шевченка без строку,—довіку, мовляв.

III.

І почалася з того часу для великого письменника і поета нашого нова неволя— ще гірша, ще страшніша, бо спіткала його несподіванно на рівній, мовляв, дорозі—серед думок про працю на користь народу, серед високих замірів і єдино за те добро, що бажав і робив він бідним людям. До того ж завдали Шевченка в солдати, тим часом, як він просто гидував самою думкою, щоб когось убивати, а тут довелося цього страшного ремества вчитись самому; а щоб ще гірше допекти бідолашному засланцеві, од його одібрано й останню втіху—заборонено йому писати

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

й малювати. „Коли б я був душогубом, кровопивцем, то й то не можна було вигадати мені лютішої кари, писав згодом Шевченко,—а мені ще й писати заборонили та малювати". Але вислухавши милостивий присуд царській, Шевченко сказав собі на думці: „не зроблять із мене салдата",— таки, справді, не зробили...

Жити на чужині навіть з власної волі та охоти часто несила людині, бо рідний край, бо свої люде раз-у-раз стоять перед очима й неперемożно тягнуть і ваблять до себе. А без міри гірше, коли чоловікові не вільно вернутись, коли чужина стає йому величезною могилою, або— мовляв—„незамкнутою тюрмою", в якій доводиться що-дня що-години катуватись. В отакій тюрмі, та ще й у казармі, під червоною шапкою, й опинився Тарас після присуду.

Завезли мерщій Шевченка спершу в Оренбург, город близько Сибіру, а потім ще далі—в невеличке містечко Орське, де йому призначено було безстрочну службу простим салдатом, чи то пак „рядовим", одбувати. Орське те стояло в безводній пустині, серед пісків невилазних, без гаїв, без садків. Тяжко було звикати поетові до того рівного, як стіл, степу після веселих краєвидів на Україні. А тут ще муштрою йому допікають, а тут начальсто по-всяк час за ним доглядає, очей не спускаючи та карами нахваляючись. А до того ще й рідного слова ні до кого промовити, а ні почути од кого, ні книжки прочитати, та ще й писати і малювати не дають. Кругом—чужі люде:—або кати, або катовані; і тільки й мови скріз про те, що того били на муштрі, а того нахвалялись вибити. Бійка, галас, зик, срамотні співи та лайка, п'янство, бруд, неохайність—от що панувало в „смердючій хаті", як звав Шевченко свою казарму. Отак довелось йому каратися!

Цілий тиждень пробував Шевченко то на муштрі, то в смердючій отій хаті. Рідко коли траплялось йому крадькома вирватися з неї.

Неначе злодій, по-за валами
В неділю крадуся я в поле,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Талáми вийду по-над Уралом *)
На степ широкий, мов на волю,—

пише він про своє тодішне життя. Але й тут не було йому супокою, бо і степ той—не такий, як на Україні.

І там степи, і тут степи,
Та тут не такії:
Руді-руді—аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами.
Темними лугами...
А тут—бурьʻян, піски, тали,
І хоч би на сміх де могила
О давнім-давні говорила...
Неначе люде не жили!

Та не довго можна йому було хоч на самоті отак посидіти:

„Айда в казарми! Айда в неволю!“
Неначе крикне хто надо мною—
І я прокинусь. По-за горою
Вертаюсь, крадуся по-над Уралом,
Неначе злодій той, по-за валами.

Так святкував Тарас у неволі, а в будень — то ще гірш було:

Проходить ніч в смердючу хату,
Осядуть думи, розібʻють
На стократ серце і надію,
І те, що вимовить не вмію..
І все на світі проженуть,
І спинять ніч: часи літами,
Віками глухо потечуть,

*) Тали—пісчані кучугури, порослі лозою (слово сибірське). Урал—річка, по над якою Орське стояло.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу...
Благаю Бога, щоб світало:
Мов волі—сонця, світу жду.
Цвіркун замовкне, „зорю“ б'ють—
Благаю Бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати,—
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

І ще одно допікало Шевченкові на засланні, принаймні спочатку,—це те, що ніхто спершу не озивався до його з колишніх приятелів: одні й сами тоді відбували кару, другі ж не знали, куди його запаковано, а були, певна річ, і такі, що страха ради одцурались, щоб, мовляв, і самим через його в яку біду не вскочити. „Було на собаку кинь,—скаржиться Тарас у листі до одного приятеля,—то влучиш у друга, а як прийшлось до скруту, так святий їх знає, де вони поділися“. А так хочеться на чужині, в неволі, рідного слова почути, братнього голосу довідатись!

І знов мені не привезла
Нічого почта з України,—

тужить поет і здається йому, що приятелі його, мабудь, „з холери повмірали“, а то б таки згадали про його.

Хиба самому написать
Таки посланіє до себе
Та все до-чиста росказать,
Усе, що треба, що й не треба?—

розважає себе засланець наш у тяжкій самотині, бо думка така, що його скрізь забули вже на рідній Україні—

Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене!

І Шевченко таки справді писав—хоч не „посланія до сабе“, так свої вірші. Письменство та думки про рідний

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

край—одна була втіха Шевченкові в неволі, одна сила, що держала його тоді на світі. Хоча за ним пильно наглядали, щоб він не зрушив заборони писати й малювати, але несила йому було вдержатись. Хоч нишком, а Тарас складає таки вірші, виливаючи свої плачі невольницькі, крадькома малює, ховаючи вірші десь у халяву, щоб не догляділо ворже око. „І довелося знов мені,—пише він—

На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні—
І тяжко плакать.

Він вже „не для людей, тієї слави" складає свої плачі-думи—

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю:
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти, і радують
Одиноку душу
Убогую.

Правда, надія невміруща таки не кидала Шевченка й ворушила думки, що може доведеться ще йому побачити Україну, спіткати знову близьких, серцю милих людей. Трохи згодом, так мабудь за рік од початку заслання, почали озиватися до його й приятелі з України, розважаючи самітнього засланця та потішаючи й од себе надією на визволення. Увесь час цією надією тільки й живе Тарас, але не швидко, ох як не швидко, вона справдилася!...

Тим часом вище начальство звеліло, щоб гурток офицерів з салдатами з Орського пішов ще далі в степ—оглядіти, чи можна там жити, роздивитись місця по-над Аральським морем і, коли можна, поставити там нову фортецю (кріпость). Тим, що вибірались у степ, треба було там плани

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

поробити, позмальовувати краєвиди, а як ніхто в Орському, опріч Шевчента, цього не вмів, то і його забрали в ту подорож з собою. Два літа, року 1848-го та 1849-го, перебував Шевченко в далекій пустині, плаваючи Аральським морем. „Господи, як погано!—писав він у листі до Бодянського,—аж бридко згадувати, не то що росказувати добрим людям! Нудьга!“ Та й справді бо:

І небо невмите, і заспані хвилі,
І по-над берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться—

ото тільки й бачив усього Шевченко за тих два літа. Під час цієї плавби хоч і скрутно було людям, а Шевченкові на душі ніби трохи й полегшало: хоч у „смердючій хаті“ не пропадав та малював до-схочу і на видноті, бо на це ж і взято його сюди. А туга таки своє брала, прориваючись у таких криках серця:

Боже милий,
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
По над оцим нікчемним морем,
Нудити світом?

Не минуло, правда, Шевченкові без кари оте малювання, хоч і не для себе й не своєю волею він до його брався. Як повернулися з Аральського моря, то один офицер, Бутаков на прізвище, узяв Тараса з собою до Оренбургу, щоб там плани докінчити. В Оренбурзі знайшов Шевченко й декого з земляків-українців і трохи спочив був і од страшної самотини, і од смердючої казарми, бо жив тут він не з москалями, а окремо. Та не довго довелось спочивати: знайшлась лиха душа й тут, що подала до Петербургу звіткудоноса, ніби то начальство тутешнє Шевченкові потурає, пільги всякі робить, попускаючи жити на волі та малювати. З Петербургу зараз звелено Шевченка знов арештувати й посадити в тюрму, забравши всі листи, малюнки та вірші, а потім заслати далі, в ще гіршу пустиню. Як коршаки

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

хижі налетіли знов на Шевченка жандарі і, хоча нічого забороненого у його й не знайшли, а таки продержали, безневинно значить, у тюрмі щось із півроку, та в осени року 1850-го й вирядили його на нове заслання—в Форт Новопетровський, аж за Каспійське море. Не дешево спокутував Шевченко оті невеличкі пільги—тюрмою та новим засланням, де й перебував аж до визволення свого з неволі.

На другому засланні Шевченкові було ще важче, ще сумніше. Життя в казармі, щоденна муштра („що-дня по вісім годин тягнуть жили, муштруючи"—згадував опісля він), повсякчасний догляд, щоб поет—боронь, Боже—чогось не писав або не малював, дурні причепки та знущання офицерів—усе це так пригнітило Тараса, що й життя йому зовсім було огидло. Приставлено до його „дядьку" з москалів і цей невідступно сочив за ним, мало не що-дня трусив, шукаючи навіть у чоботях, щоб Тарас не ховав оливця або паперу клаптик. Тепер не було вже йому коли, навіть крадучись, вийти в степ та посидіти на самоті: тінню за ним ходив „дядька". І писати вірші годі вже під таким доглядом,—і справді на другому засланні Тарас не написав ніже єдиного вірша, аж поки про своє визволення прочув. Цілих шість з половиною років з його життя пропало для нашого письменства дурнісінько. До того ж знов на довгій час урвалось листування з приятелями на Україні, читать не було чого, і поет опинився немов живцем у домовині од усього світу одрізаний. Йому вже здається, що тернами й шляхи позаростали до рідного краю.

Так день по дневі минали цілі роки—довгі та нудні, сумні без краю, безнадійні. „Краще б мені було на світ не родитись, або швидче вмерти",—не раз, було, вирветься з намучених грудей розпачливе слово.

Неначе лютая змія
Ростоптана в степу здихає,
Заходу сонця дожидає—
Отак то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю—

ос як почував себе Тарас під ті страшні часи нелюдської кари.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Правда, як перемінилося в Форті Новопетровському начальство, то Шевченкові знов почали потрохи попускати й давати де-яку пільгу. Новий начальник, Усков—людина добра, дозволив Шевченкові писати й малювати,—але так, щоб ніхто не бачив, у землянці; до того ж писати тільки по-московському, а не рідною мовою. Ото ж тоді Шевченко й понаписував свої повісті московською мовою; а по-українському, кажу ж, не писав він на другому засланні анічогісінько, навіт листів, бо й листи всі од його і до його перечитувало начальство.

Як найбільший співець України конав отак на далекій чужині, в пустині—в Росії тим часом повернуло на краще. Почалося з того, що під Севастополем здорово побили московське військо чужинці, бо не було й у війську ніякого ладу, як і по всьому царству. Побачили тоді люде, що як так жити, то й курка далі брикатиме. До того ж помер тоді старий царь, що й Шевченка зослав, Миколай I, а молодий, що настав по йому, Олександер II, і сам прихилявся трохи до нових порядків, принаймні не від того був, щоб хоч кріпакам волю дарувати. Тоді вже була велика опаска, що як не дати волі, то люде збунтуються, та подекуди таки й справді починали вже кріпаки колотитися та проти панів повставати. Старі порядки люті пом'якшали трохи. Почали говорити про волю для кріпаків, стало вільніше говорити й писати, де-яких засланців повернуто до рідного краю. Скоро повіяло ото скрізь вільнішим духом, то заходились у Петербурзі приятелі та прихильники Шевченкові клопотатись, щоб визволити і його з неволі. Довго клопоталися вони перед новим царем і аж поти цієї справи не кидали, поки звелено було, року 1857-го, Шевченка випустити,—тільки заборонено йому їхати на Україну.

Десять років вибув Шевченко в неволі—та ще в якій неволі! Десять років терпів він такі муки, яких і найлютішому ворогові не бажав.—„Десять літ!... Друже мій єдиний! вимовити страшно, а витерпіть же! І за що витерпіть?"—так писав сам Шевченко, коли й до його дійшла вже чутка що от-от незабаром прийде сподівана воля. На-силу діждавсь її Шевченко, себе не тямлючи з радощів. Нарешті

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

прийшла таки вона, хоч і неповна, і 2 серпня (августа) року 1857-го покинув Шевченко місце свого катування, де вибув не сповна 7 останніх років. Пішов Тарас під червону шапку московську молодим, здоровим, крепким та веселим парубком, а вернувся—мало не дідом похилим та підтоптаним, здоровля знівечивши, занапастивши і літа молодії, і талан свій у неволі.

Моє не злото-серебро—
Мої літа, моє добро,
Мою нудьгу, мої печалі

одібрали, як сам він писав, у Шевченка і проковтнули оті страшні десять років заслання... Щира, виходить, правда, що „за Вкраїну його замучено колись“...

Перебуваючи на засланні, Шевченко тільки й марив про рідний край; надія побачити Україну одна тільки й додавала йому сили волочити непотрібне, здавалось, життя. Не дурно ж сам він так про це писав:

Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани:
Може ще я подивлюся
На мою Вкраїну,
Може ще раз поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими,
З темними лугами,—
Бо немає в мене роду
По всій Україні,
Та все-таки не ті люде,
Що на тій чужині.

І скоро ото почув Шевченко про своє визволення з неволі, то збірався був зразу їхати на Кубань і далі Кримом на Україну. Розраяли його приятелі, що клопотались про його; вони боялись, щоб не вийшло чого з того, і от Шевченко з Новопетровського побрався морем та Волгою-рікою на Астрахань і Нижній Новгород до Москви. Дорогою земляки стрівали свого великого поета, як мученика за правду і скрізь шанували, як найдорожчого гостя. Та ось у Нижньому Новгороді знов догнало Шевченка лихо. Тут його повідомлено, що, пускаючи з салдат, царь заборонив йому жити на Україні ґа в столиці, а звелів перебувати в Оренбурзі. Насилу, на превелику вже впрохали і цей присуд скасувати, дозволивши їхати хоч до Петербургу, де

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Шевченко міг знайти собі сякий-такий заробіток. Пів року ото просидів Тарас у Нижньому, поки в Петербурзі воловодили з дозволом, але тут він вже даремно часу не переводив—знов почав писати вірші й чимало гарних понаписував, як от: „Неофити", „Юродивий" то що. До Нижнього понасилали йому земляки книжок українських, яких він десять років не бачив, і Тарас читав та впивався рідним словом. Де-хто з приятелів навіть умисне приїздив сюди, щоб побачитись та після довгої розлуки побалакати. Знов воскресають у змученого поета давні мрії-думки про роботу для рідного краю, для земляків, і цим розважав він своє серце, що рвалося на Україну. Несподівана притичина в дорозі дуже його мучила: „гарна,—казав він,—оце воля: собака на припоні!" Насилу діждався Тарас дозволу їхати до Петербургу і зараз же рушив туди на Москву, де спинився на якийсь час, щоб побачитися з давніми приятелями. В Москві з Бодянським, Щепкиним та иншими щирими людьми Шевченко вперше за всі десять років наговорився досхочу про всякі любі серцю справи, про рідний край та близьких людей.

IV.

27 березіля (марта) року 1858-го Шевченко прибув нарешті до Петербургу. Земляки тут давно вже його нетерпляче виглядали, та навіть і чужі люде цікавились побачити славного поета українського, який власними муками спокутував той тяжкій лад, що панував у царстві. Письменники приняли його до свого гурту з великою пошаною й незабаром Шевченко стоваришував з найкращими людьми того часу, що дбали про народні потреби і працювали для простих трудящих людей. Тоді вже починалися заходи коло визволення кріпаків з неволі панської, скрізь кипіла боротьба між прихильниками та ворогами цієї великої справи. І певне, що на покуті було всюду місце тому поетові, що так багато послужив цьому своїми творами й таку кару нелюдську за них приняв. А вже як сам Шевченко радів, що от-от має справдитися мрія цілого життя його—то й не сказати!... Усі думки його були коло того святого, великого діла і н зно своїм словом гарячим, своєю великою вірою

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в щастя людське почав дбати про рідний знедолений народ свій. Незабаром по приїзді до Петербургу Шевченко написав невеличкий віршик—„Сон“: кріпачка на панщині пшеницю жне і, втомившись, не спочивать пішла, а дитину погодувати, що кричало, сердешне, в холодочку за снопом. Погодувавши, задрімала—і сниться їй: її дитина, син її Івась—

І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий
На вольній, бачиться,—бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
У-двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть...
І усміхнулася небога.

І з тією матіррю всміхається ніби й сам поет, бо хоч і побачила кріпачка, прокинувшись, що нічого того немає, й знов копу дожинать пішла, та поет додає:

Останню може: Бог поможе—
Той сон твій справдиться.

Зате, як болить поетове серце, коли бачить він, що сподівана воля забарно дуже йде, що справа затягається надовго,—

Болить і плаче, і не спить
Мов негодована дитина...

„Добра не жди“—говорить поет до свого серця:

Не жди сподіваної волі—
Вона заснула: царь Микола
Її приспав...

І поет радить—„миром, громадою“ взятися до діла, „щоб збудить хиренну волю“. А все-таки надій на добре у Шевченка, як і у всіх тоді, було більше й він піклується дуже про те, щоб дати кріпакам науку, як вони вийдуть вже на волю. Як письменник, як людина, що воювала з неправдою словом—він і тут великі надії покладає на правдиве щире слово, на добру науку, подану людям зрозумілою мовою. „Возвеличу“,—каже він,—

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Малих отих рабів німих:
Я на сторожі коло їх
Поставлю с л о в о.

Шевченко захожується на-ново друкувати свого „Кобзаря“, хоч багато клопоту й мороки довелось йому приняти, поки добув дозвіл; разом з иншими земляками, що жили в Петербурзі, міркує над тим, щоб поскладати й понадруковувати для народньої освіти путящих книжок, і сам складає „Букваря“ для українських шкіл, дбає він про український журнал, радіє, що прибувають до гурту українських письменників нові люде і що гурт працьовників на користь рідного народу все зростає й більшає. Разом з тим багато Тарас працює й коло малювання в Академії Художеств, де й жив він у Петербурзі аж до самої своєї смерти.

Та й за роботою і серед приятелів не весело було Шевченкові в Петербурзі. Його знов тягне на Україну, йому треба було своїх людей побачити, подивитись на життя їхнє. Додому рвалося його серце. А тим часом начальство не пускало його туди і завдавало цим невимовної туги. „Доки вони будуть знущатись надо мною?—питається Шевченко в одному листі.—Я не знаю, що мені робить і що почать. Утікти хиба нищечком до вас та, одружившися, у вас і заховаться“. Аж улітку року 1859-го пощастило йому таки вирватись на Україну.

І знов об'їхав він давно знайомі, незабутні місця. Побував і в Харьківщині, і в Полтавщині, заїхав і в Керелівку до рідні. На силу пізнали його брати та сестри, так знівечила його неволя та муштра салдатська. Скрізь люде допитувались у Шевченка, чи швидко воля вийде, і він усюди росказував, що чутно про цеє діло. А за ним назирці, мабуть, ходили лихі люде, дозираючись та прислухаючись, чи не бунтує Тарас людей проти панів. І таки вчинили йому капость: становий з Черкас арештував був Шевченка за якісь розмови з людьми, але як жадної вини за ним не було, то його довезено тільки до Київа і там випущено. Побачив Шевченко, як його пильнують і якого лиха йому знов можуть накоїти, та й побрався назад до Петербургу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ідучи на Україну, хотів був Тарас вишукати собі десь по-над Дніпром невеличкий шматочок землі, щоб мати власний притулок і тихо дожити віку між своїми людьми:

Щоб хоч умерти на Дніпрі
Хоч на малесенькій горі,—

як писав він ще в неволі. Вже й наглядів він був гарне місце під Каневом, та несподіваний арешт не дав цим разом довести діло до краю. Проте думки дожити віку на Україні Тарас не покинув. Вже з Петербургу через свого родича Варфоломея Шевченка кінчає Тарас за землю й захожується ставити собі хату, „бо в Петербурзі,—пише він до Варфоломея,—я не всижу, він мене задушить. Нудьга така, що нехай Бог боронить усякого хрещеного і нехрещеного чоловіка. Як би не робота, то я давно б одурів. Аж надто стало тяжко насамоті.“ Як справді таки допекли Шевченкові бурлакування на чужині та самота, видко з оцих віршів, що написав він у Петербурзі:

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Нема з ким тихо розмовляти.
Ані порадитись... Нема,
Анікогісінько нема.

І надумав був Шевченко з журби тієї та туги оженитись. Ще за-молоду, як приїздив він на Україну, то наглядів був собі дівчину, попівну з Керелівки ж таки, але її родичі не схотіли тоді віддати її за колишнього наймита. Потім одружилася з ним неволя й розбила надії на тихе щастя в подружньому житті. І тим дужче прокинулась про це думка тепер, та коли вже не знайшов собі чоловік пари за-молоду, то на старости-літах шкода й заходу. Так і не вийшло нічого з Тарасового сватання: не знайшлось людини, що доглянула б його старости. „Світ широкий,—писав Тарас,—

Людей чимало на землі,
А доведеться одиноким
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись.

А тим часом, хоч і бадьориться ще вимучений поет, недуга притьмом причепилась до його і смерть стояла вже за плечима. В кінці 1860-го року Тарас тяжко занедужав

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

на водянку та вже й не встав. Не довелось йому ані побачити України, ані почути слова волі для мільонів кріпацького люду, бо й вона прийшла вже по його смерти. А вже смертельно хворий, на божій дорозі стоючи, Шевченко тільки й думав, що про ту волю, допитувався про неї у всіх, хто тільки навідається, було, до його, і тяжко сумовав, що справа так помалу, так мляво йде.—„Коли ж воно буде?“— не раз питався він з тугою та смутком, немов здоровля виглядаючи тієї години, коли

Спочинуть невольничі І коліна одпочинуть
Утомлені руки Кайданами куті.

Шкода! не діждав того він... 26 лютого (февраля) року 1861 го Шевченко навіки склепив свої очі; страждання серце, що боліло й мучилось за простий народ, перестало битись...

Мов у дзвін голосний ударено—громом розійшлася-роскотилась сумна звістка по всій Україні. Українці вже знали тоді, що рідний край стратив з Шевченком великого письменника, найголоснішого заступника за людей закованих, що власними муками та слізьми скропив їхню волю, що цілий вік боровся з неправдою і проказував людям шляхи до нового кращого життя. І на Україні плакали за ним, як за батьком рідним.—„Сподівались ми Шевченка цей год на Вкраїну, а прийшлося зустрічати його домовину“,— казав давній приятель Тарасів, старий Максимович, на його похороні, і ці прості слова болем тяжким одгукнулись по всіх усюдах, де знали й шанували великого страдника за народ та борця за кращу для його долю.

Як умер Шевченко, зібралась на пораду в Петербурзі українська громада, і згадали всі, що він писав у „Заповіті“:

Як умру, то поховайте Щоб лани широкополі
Мене на могилі І Дніпро, і кручі
Серед степу широкого Було видно, було чути,
На Вкраїні милій: Як реве ревучий.

Але не можна було без дозволу од начальства везти тіло великого Кобзаря українського в рідну землю. Поки ото вийшов той дозвіл, поховано Шевченка в Петербурзі.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Сила народу йшла за труною, багато людей плакало. Товариші промовляли над свіжою могилою, згадуючи заслуги небіжчика.—„Будь, Тарасе, певен,—устами Куліша заприсяглись вони,—що ми твій заповіт соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проломив єси. Коли ж у нас не стане снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, святую правду глаголати, то лучче ми мовчатимем". Зараз же таки приятелі Шевченкові прирадили, щоб поставити йому пам'ятника й иншими ділами ознаменувати його величезні заслуги для рідної землі. На жаль тільки нічого з того, що тоді прирадили, не можна було зробити, бо для української справи незабаром такі люті часи настали, що навіть творів Шевченкових (та й инших нашою мовою книжок) не можна було друкувати, а вже про пам'ятник шкода й згадувати. Мало не п'ятдесят років треба було, щоб добути дозволу на пам'ятник. Отаке діялось!...

Не довго лежало тіло Шевченкове в чужій землі. Незабаром вийшов дозвіл перевезти його на Україну. Могилу роскопано, домовину поставлено в другу, металеву, і мертвий Шевченко рушив до рідного краю, куди так рвався ще живим, та де не довелось йому віку доживати. Покрита червоною китайкою—„заслугою козацькою", тихо йшла велика домовина улицями Петербургу до вокзалу, а за нею немов линули на Україну слова останнього прощання: „згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє слово безсмертне та нехай, хоч помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою".

Скрізь по дорозі труну стрівали й провожали з великою шанобою, бо вже й чужі люде знали, якого чоловіка великого везуть на останній спочинок до рідного краю. 6 травня (мая) року 1861-го сумна процесія прибула до Київа, а звідти Дніпром рушила до Канева. Там, на Чернечій горі, знайшов був собі Тарас місце, щоб жити, там сподівався він віку доживати—там постановили оселити його і по смерти. І знов сила народу з усіх сіл, зблизька і здалека, зійшлось до Канева, щоб попрощатися з тим, хто цілий вік болів душею за „меншого брата", хто життя своє поклав для його добра—хто йому „волю писав". Над тру-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ною знов пролунало таке гарне та правдиве слово:—„Був час, що про нашу Україну думали, що це край нездатний до високих чувств і думок. Але Шевченко довів, що край цей, де забули про освіту народню, має душу і серце, приступне для всього високого та прекрасного. Так, померший брате, світ твій просвітиться перед людьми... Минуть віки— і далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав ти, брате, жити у Каневі,—от і живи до кінця світу. А ти, Україно, побожно шануй наше місто, бо у нас спочивають кістки Тараса Шевченка. Тут, на одній з найвищих гір Дніпрових, покоїтиметься прах його і, як на горі Голгофі, подібно хресту Господньому, стоятиме хрест, котрий буде видно і по той, і по цей бік нашого славного Дніпра".

Поховали Шевченка—і тисячі людей що-року їздить на Тарасову гору поклонитись великій Шевченковій могилі. Ще більше людей що-дня влітку проїздить проз ту високу могилу, згадуючи похованого там „незлим, тихим словом". Що-року в день смерти Шевченка скрізь по Україні згадують його і те добро, що зробив він для рідного народу. І лежить тіло Шевченкове на високій горі серед зеленого саду, немов оглядаючи навкруги всю Україну та й по смерти виглядаючи долі для неї. І довіку не забуде Україна свого велетня-Кобзаря за його працю для рідного краю та за муки великі, якими освятив він волю для свого народу. Не часто приходять на землю такі люде, як Шевченко, не багато їх було у всіх народів, і їми ще тільки й держиться правда на світі.

V.

Були у нас і до Шевченка письменники, що писали про наш народ і його мовою. Так—Іван Котляревський з Полтави написав гарну поему „Енеїда", в якій неначе старих троянців та латинців змалював наших таки людей, а в „Наталці-Полтавці" він вже просто обернувся до нашого побуту. Так—Артемовський-Гулак в образі Рябка-собаки змалював нещасного кріпака під панською невблаганною рукою. За ними пішов Гребінка, що писав по-нашому чу-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дові приказки чи байки, а Квітка Основ'яненко своїми повістями з народнього життя попередив усі письменства на світі. Де-які гарні письменники були у нас і опріче найменованих, та ніхто не повершив Шевченка, ніхто так гарно та разумно не писав, як він. „Уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному одкрилася",—говорив Куліш над труною Шевченковою. До його нашою мовою писали наче всмішки, неначе для забавки і ще й сами добре не знали, що роблять великої ваги діло та що у нас може бути справжне, як і в людей, письменство. А вже як Шевченко почав по-українському писати, то і наші, й чужі люде побачили, що це вже не играшки, що не пуста річ, а сила велика таїться в народньому слові та що народ наш здатний створити письменство не аби-яке. З творів Шевченкових по всьому світі довідались про Україну та про український народ; з творів Шевченкових ми всі вчимося любити рідний край і тепер письменники наші вже зовсім свідомо працюють коло рідного письменства, бажаючи росказати народові його мовою все, що йому треба знати. Отже значить не хто, як Шевченко, виніс наше письменство на таку височінь, де воно стає поруч і нарівні з письменствами инших освічених народів.

Ми вже знаємо, що Шевченко був мужицький син, і хоч дійшов він освіти, міг зробитись паном та й жити собі добре, великої слави заживаючи,—проте він рідного краю не одцурався, своїм родом простим не гордував і народности своєї не покинув. Ще більше: хоч де доля його закидала, він скрізь пам'ятав про свій народ і завжде про його добро думав і дбав, бо він без краю любив його.—„Я,— писав Шевченко,—по плоті і по духу син і рідний брат нашого безталанного народу", і цілий вік його гризло й мучило оте народне безталання. Україну він любив над усе в світі,—ось як він писав про це в своїх віршах:

Я так її люблю,
Мою Україну убогу—
За неї душу погублю.

Усе він ладен був перетерпіти на собі, аби Україні було добре, аби людям на ній стало можна по людському жи-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ти. Терпіти своє лихо та муки—дарма, про власну славу та достатки—байдуже: чи буде це, мені, мовляв Шевченко, однаково.

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять лукаві і в огні
Її окраденую збудять,—
Ох, не однаково мені!

Це просто стогін серця, крик душі—оте „ох, не однаково мені", і таки видко, що цьому чоловікові справді не однаково, яка доля спіткає рідний його край. Як ми вже знаємо, думки про Україну і на чужині, в тяжкій неволі, додавали йому сили терпіти горе та з лихом битись. Бувало йому в неволі так тяжко, що й жити снаги не ставало і може не раз рука здіймалась, щоб собі віку вкоротити, але одна думка про рідний край—і рука спускалась. Благав би я собі смерти,—не раз писав Шевченко в неволі,—

Так тая Украйна
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені Бога
О смерти благати.

На чужині поет одного хоче—

Аби хоч крихотку землі
Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли.

І коли тільки приснився йому в неволі сон про рідну Україну, то—признається поет—

Ніби знову я на волю
На світ народився;

а з намученого серця виривається палке благання:

Дай же, Боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті;
Хоча серце замучене,
Поточене горем
Принести і положити
На Дніпрових горах.

Зате як же тяжко йому робиться, аж серце холоне, коли навіть думка промайне,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Що не в Украйні поховають
Що не в Украйні буду жить.

Доживати віку на Україні, серед своїх людей—це, як ми знаємо, було останнім найбільшим бажанням у Шевченка і з ним він пішов і в домовину. Та й по смерти прохав поховати його „на могилі, серед степу широкого на Вкраїні милій".

Отак без міри й без краю кохаючи свій рідний край, Шевченко і всіх замляків своїх навчав любити його.—„Свою Укваїну любіть,—часто загадував він у своїх віршах:

Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

І як же гнівно картає він людей, що раді б рідного краю одцуратись і забути про народ свій!

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,—

глузує поет із тих перевертнів, яких так багато проміж нашого брата. А тим часом нігде не знайти того добра поза рідним краєм, бо тільки

В своїй хаті—своя правда
І сила і воля...

Схаменіться!—каже поет до таких людей:

Схаменіться, недолюдки,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою Вкраїну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну.

Отак-то Шевченко по-всяк час навчав нас пильно думати над своїм минулим і теперішнім, щоб знати—

що ми?
Чиї сини, яких батьків?..
Ким, за що закуті?

Любивши рідний край свій, Шевченко в йому найдужче любив простий трудящий люд, народ, усіх найменших найпослідущих, кому так гіренько в світі буває жити. Бідолашня покинута покритка, нещасне байстря бездоглядне, сиротина, безродна, невістка під тяжкою свекрушиною рукою—от за кого заступався Шевченко, от про чиє горе росказував він людям та навчав не робити їм лиха.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Але корінь усього лиха для свого часу Шевченко бачив у неволі, в пануванні однієї людини над другою. Ми вже знаємо, що найдужче за тих часів неволя виявлялася в кріпацькому праві—в праві панів над душами людськими. Тоді було, що

Скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини.

Були такі люде, що теж хвалилися своєю любовію до рідного краю, та вони любили в йому красу природи і зовсім забували про муки живих людей. І через те рідний край здавався їм мало не раєм без плями, без лиха і вони в йому раювали з заплющеними очима, казали навіть, що й кріпакам добре жити. Видющим же очам Шевченка, що найбільше до людського життя придивлявся, було зовсім инше видко: „кругом неправда і неволя, — казав він, — народ замучений мовчить, а в тім раю, що вихваляли всякі дурисвіти,—

Латану свитину з калiки здіймають,
З шкурою здіймають, бо нічим обуть
Панят недоросліх. А он распинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину;
Єдину надію — в військо оддають,
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

Замість раю, в своїй рідній хаті Шевченко

... бачив пекло. Там неволя,
Робота тяжкая,—ніколи
І помолитись не дають.

І я,—каже поет,—не знаю,

Чи есть у Бога люте зло,
Що б у тій хаті не жило,—
А хату раєм називають!—

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тірко додає він. Хиба ж може бути не то рай, а просто навіть путнє життя людске там, де панує неволя, що руйнує і добробут людський, і все людині миле? Навпаки: де неволя, там не тільки невольники повинні бути, а й ті, що неволю заводять — і скільки їх було в тому „раю", на Україні! „Як би росказать,—пише Шевченко,—

Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме пекло можна. А Данта старого *)
Полупанком нашим можна здивувать.

А тим часом така неволя та знущання одних людей над другими—то найтяжча в світі неправда, бо ж

—Усі на цім світі—
І царята, і старчата—
Адамові діти.

Тобто—всі люде рівні і повинні б і рівне право однакове мати, і жити, як брати. І через те Шевченко гнівно обертається до панів:

Поякому правдивому
Святому закону
І землею всім данною,
І сердешним людом
Торгуєте?

Панування людини над людиною, кривда та насильство—це для Шевченка було таким чимось огидливим, що нікому він того простити не може. Часто він і на самого Бога нарікає, що той ніби попускає людям знущатися з людей.

Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може й бачить, та помага—
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кров'ю людською.

*) Данте—давній письменник італійський, що описав, як ніби-то люде за свої гріхи мучаться в пеклі.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Та й опріче неволі, багато всякого лиха панує на світі. „У всякого своя доля і свій шлях широкий“—каже Шевченко і потім малює людей, що своє власне добро ставлять над усе і за-для його пускаються на лихії вчинки, підшиті часом зверху ніби добрими замірами.

Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать із собою,
Взять у домовину;
Той тузами обірає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата;
А той тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки,--
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка;
А той щедрий та роскішний
Все храми мурує
Та „отечество“ так любить,
Так за ним бідкує
Та так з його, сердешного,
Кров як воду точить.

Шевченко добре бачив і те лихо, що повстало було од нашого державного ладу, коли царь та його чиновники все живе душили, за всяку вільну думку та слово тяжкими карами карали.—„У нас же й світа як на те!“—глузуючи каже він:

Одна Сибір неісходима!
А тюрем? люду?... Що й лічить!
Од Молдаванина до Фінна—
На всіх язиках все мовчить...
Бо благоденствує.

І виводячи на світ усе те лихо, що повстає і од неволі кріпацької, й од неволі державної та розбрату межи людьми, Шевченко благає: „роскуйтеся, братайтеся“; і болить тяжко його серце, що люде порізнились, роз‘єднались і завели такий лад, щоб тільки одно одного кривдити.

Болить серце, як згадаєш:
Того ж батька такі ж діти—
Жити б та брататься!
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз‘єднаться!

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А найдужче болить йому, певна річ, серце за Україну, бо він бачить, що

Гірше ляха свої діти
Її роспинають,
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.

І дивлячись на те, що робиться в рідному краю, та згадуючи, як колись діди наші обороняли свою волю, поет питається:

За що боролись ми з ляхами?
За що ми різались з панами?
За що скородили списами
Татарські ребра? Засівали

І рудою поливали
І шаблями скородили....
Що ж на ниві уродило?
Уродила рута, рута—
Волі нашої отрута.

Таке діється на світі. Скрізь лиха більше, ніж добра; скрізь неволя та гніт переважають братерство. Надивився і зазнав того лиха на своїм віку наш Кобзарь чимало й сам, та не зневірився він у правді до краю. Його чиста душа правдива вірить, що правда таки подужає кривду і людям тоді стане краще жити. Питаючись сам себе—

Чи довго ще на цім світі
Катам панувати?—

Шевченко певнісінький був, що „встане правда, встане воля“, бо єсть на світі така сила, якої лихо не подужає.

Не вмірає правда наша,
Не вмірає воля,
І неситий не виоре
На дні моря—поля,
Не скує душі живої
І слова живого.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Як єсть межа, за яку не перейде неситість людська— так само й груба сила, що тільки на себе саму покладається, не може побороти духа людського, отих думок про добро, що заложені в душах у людей і виявляються чесним, правдивим ділом та словом. Ми вже знаємо, що велику силу бачив Шевченко у тому слові,—його він ставив навіть „на сторожі“ коло рідного народу, щоб воно оживило людей, покликало їх до нового життя, розбуркало їм совість. „Чи буде правда на землі?“—про це Шевченко не журиться:

Повинна буть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить.

А як правда опанує землю, тоді—

Незрячі прозрять, а кривії
Мов сарна з гаю помайнуть.
Німим отверзуться уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Сцілющою водою вмита—
Прокинеться...

Людям тоді стане жити добре, бо зникне ворогування, пропаде рабство, минуть утиски і кривда. Уся тоді земля оновиться,—каже поет,—

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люде на землі.

Просто люде—не пани і мужики, не багаті і вбогі, не владники і піддані, а люде рівні, з однаковими правами й повинностями однаковими. Правда, Шевченко знає, що це ще не швидко буде, що правда тая не злетит на землю та що без праці та боротьби тяжкої з лихом цього не добути—ні волі, ні долі... Але, каже він, „борітеся—поборете“: треба тільки гуртом, спільними силами добувати свої права.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

...Щоб збудить
Хиренну волю—треба миром,
Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру—
Та й заходиться вже будить.

„Вставайте! — каже Шевченко, — кайдани порвіте!“ І до панів він озивається з наукою:

Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде!

Тобто—не доводьте насильством людей безталанних до краю, коли вже нема иншої ради, як проти сили—силу поставити, як на груди—груди счепитись, і хоч так викорінити кривду. І революція перша, року 1905-го, і революція друга, року 1917-го, показали, що святу правду казав Шевченко, та не послухали його царі і царята...

Проте, хоч як гидував Шевченко усякою кривдою, а найпаче неволею та знущанням над убогим людом, у чистому його серці не було злости, ані зненависти ні до кого. Найбільше любив він писати про людей, що не пам'ятають зла, прощають ворогам своїм за все, що вони лихого їм зробили. Його „Відьма“ „все забула, всіх простила“ і навіть того самого пана, що не тільки її занапастив, а й дітей її й своїх—і проти його вона зла не носила ані трохи в своєму серці. У Шевченка знаходимо величню картину такого всепрощення, а саме в „Неофитах“. Ось яким судом нахваляється він проти лютого Нерона, царя римського, що без ліку християн замучив:

....Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики—діти
Святої волі; круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах і... т е б е п р о с т я т ь.

Мабуть ні один письменник у світі не дійшов до такої високої міри всепрощення, як Шевченко у цій величній картині суда над лютим катом. Певне через те так

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Шевченко і святу материну любов поважав, що вона найчастіше дає зразки справжньої людяности і всепрощення.

У нашім раї, на землі,
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим,—

ось яким високим здається Шевченкові образ матері; перед ним поет наш ладен просто молитись, і не дурно ті його твори (як от „Наймичка", „Марія", „І досі сниться" то-що), в яких він малює матір з дитям, обвіяно якоюсь тихою тугою та дивними пестощами.

Шевченко взагалі дуже шанував жіноцтво, бо в них бачив він слабших людей, що вимагають собі більшого проти чоловіків спочуття, й оборони. Так само й дітей він любив безмірно і тішився хоч чужими, коли своїх не довелось бавити. Тай діти любили свого ласкавого „дядька", бо чистим серцем своїм нелукавим чули в Шевченкові найкращого собі приятеля. Дитяча приязнь великої йому втіхи давала зазнати. „Кого діти люблять,—говорив він,—значить, той не зовсім ще поганий чоловік". Взагалі семья для Шевченка була чимсь надзвичайно гарним, що скрашує життя людині на землі. Не дурно ж і для себе він бажав „так мало, не багато": зазнати тихого щастя серед власної семьї, і в останні часи свого віку найбільш за ним побивався. Щастя серед цієї найближчої родини та любов материна була для Шевченка чи не єдиним ясним промінем серед усього теперішнього лиха на світі; вона була, мабуть, для його зерном і того майбутнього царства правди, до якого так кликав він людей своїми творами. Як з малих дітей виростають справжні люде, так—певне думав поет—з материної любови має вирости любов ширша, любов між людьми, —та сама любов, про яку він благає в своїх „Молитвах":

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердешний рай,
І більш нічого не давай!

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Люблячи великою любовію свій рідний край та народ, Шевченко через те любив і мову його, писав нею, щоб рідний народ його розумів і навчався з його пісень добра.

Наша дума, наша пісня
Не вмре не загине,—

казав він про рідне слово. Це наша слава, добро наше:

Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Але люблячи найбільш своє рідне, Шевченко ніколи й чужого не гудив через те тільки, що воно чуже. І до народів чужих він не носив у своєму великому серці зненависти, як і до людей. У своїх віршах Шевченко часто згадував про минуле українського народу, про його давнину, коли йому доводилось багато боротись з ворогами. І він любив ту давнину, бо тоді люде наші здавалось йому, боролись за волю і правду, бо тоді—

Братерськая наша воля,
Без холюпа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела.

Та разом не заплющував він очей і на давні помилки наші, тужив над нимн й сумував, що люде братню кров без жалю розливали.

Я ридаю (пише він), як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших: тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.

— „Слава Богу, що минуло!—пише знов Шевченко, росказавши в „Гайдамаках“ кріваву нашу минувшину.—Серце болить, а росказувать треба,—нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ворогами". А тепер добра повинно набіратись і у чужих людей, що̀ мають гарного від них переймаючи.

Учітеся, брати мої,
Думайте, читайте:
І чужого научайтесь,
Свого не цурайтесь.

Зате перевертнів, що соромляться й цураються свого роду, отих покручів, що й сами не знають, хто вони—Шевченко дуже не любив. Цуратись свого—це на його думку було все одно, що матері цуратись і не шанувати, а ми вже знаємо, як сам він шанував материнство. Перевертня ніхто не шануватиме, бо й сам себе він не шанує, цураючись свого,—а чи ж можуть чужі люде поважати того, хто сам себе стидається й не поважає? Але—„раз добром налите серце в вік не прохолоне", і через те ж то і дбав так Шевченко, щоб своїм землякам роздмухати у серці искру любови до рідного краю та народу: те серце вже не прохолоне і не спопеліє та любов, а людина, що носить її, не схибить із стежки правди, добра та волі...

—

Отакий був Шевченко. Був це великий чоловік, чистий душею, добрий, із серцем повним любови до „меншого брата"—до вбогих, темних людей. Не дурно прожив він на світі, а багато добра зробив своєму рідному краю, проповідуючи в йому правду та волю. Правдиве було його слово, коли він сам про себе сказав:

Ми просто йшли,—у нас нема
Зерна неправди за собою.

Та й справді-бо: цілий свій вік побиватись за народ, говорити про його кривди, роскривати його болячки, картати кривдників і нарешті приняти за це таку кару, як Шевченко приняв—чи ж може що більше зробити людина? Не зламала Шевченка ні панщина, ні неволя на чужині, ані знущання та поневіряння—проти всього встояв він, немов той дуб кріслатий серед тучі та грому. До Шевченка

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Україна немов трупом уже лежала, її діти освічені цурались її та рідного народу, але пролунав натхненний голос Шевченків—

І—о диво! Трупи встали
І очі роскрили.

Народ український воскрес для нового життя. До старого плуга—народнього слова—Шевченко скував новий леміш з уселюдських думок і так глибоко зорав рідне поле, що борозни тії ні час, ні вороги наші не зможуть закидати. І Шевченко знав, що з його праці „добрі жнива колись то будуть", бо він вірив у свій народ, бо віч на його силу й розум надіявся. Своєму народові оддав Шевченко усе, що мав—свій розум, свій хист, свою долю, а для себе прохав одного тільки—

І мене в семьї великій,
В семьї вольній, новій,
Не забудьте помьянути
Не злим, тихим словом.

І на Україні таки памьятають про славного Кобзаря українського та його діла: ймення його навіки невміруще зробилось і ради його, на спомин про Шевченка, і тепер народолюбці дбають про добро для народу. Йменням Шевченка, наприклад, часто у нас називають такі товариства, що стають до праці на користь рідного народу. Так, у Львові (город це такий у Галичині, за кордоном, де живуть наші ж таки люде) єсть „Наукове Товариство імени Шевченка", що багато працює, науку рідну розробляючи. В Петербурзі знов єсть друге „Товариство імени Шевченка", що виховує своїм коштом бідних українців, які забились на далеку чужину за наукою, та не мають за віщо вчитись. Навіть в Америці, за морем-океаном, єсть такі товариства, на спомин про Шевченка засновані, бо й там живе наших людей не трохи, що памьятають свого найбільшого поета. Та й наша „Просвіта", що дбає про зрозумілу нашому народові науку й що оцю книжечку видала, теж заснована на памьять про Шевченка. І багато „Просвіт" заводять у нас

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

2-00
Ціна

тепер, уквітчуючи їх так само іменем Шевченка. Шевченко зробив багато добра для свого народу і по всяк час про його дбав—то й пішов сто звідси цей гарний звичай усякі користні на добро народові заходи робити на спомин про його та од його йменя. Ніби-то це сходять ті зерна добра, що він сіяв за життя свого в душі людські своїми великими творами. Звичайно, малі ще ці зерна, бо й сила наша поки не велика, але надія в бозі, що справдиться Шевченкове слово і з цієї роботи „добрі жнива колись-то будуть". І таки будутъ!..

Потроху, помалу минає лихо на землі. Впало кріпацтво, людям вільніше стало жити; борються вони невсипуще за долю свою і ступінь по ступневі йдуть до кращого життя. Хоч і тепер ще пребагато всякого лиха буває на світі, але як рівняти до колишнього, то куди лекше стало жити. І зробилося це найбільш через таких людей, як Шевченко, що працюють на людську користь, себе забуваючи. Вони заслужили собі памьятників—і тих, що в серцях людських зростають, і тих, що пишаються на майданах по великих городах. Ці люде великі варті того, щоб вічно про їх памьятати, читаючи їхні твори,—та не тільки памьятати, а й робити так, як вони навчали. Як що ми їхнього слова слухатимемось і по-їхньому робитимемо, то на землі справді таки швидче запанують та правда і те щастя, яких так бажав нам і всім людям невмірущий Кобзарь наш—Тарас Шевченко.

National Parliamentary Library of Ukraine